

*Osobe pod rizikom od
društvene isključenosti:
stavovi, diskriminacija,
adaptivno ponašanje*

TEMATSKI ZBORNIK RADOVA

Priredila Ivona Milačić Vidojević

Beograd, 2016.

OSOBE POD RIZIKOM OD DRUŠTVENE ISKLJUČENOSTI:
STAVOVI, DISKRIMINACIJA, ADAPTIVNO PONAŠANJE
Tematski zbornik radova

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU –
IZDAVAČKI CENTAR FAKULTETA (ICF)

***Osobe pod rizikom od društvene
isključenosti: stavovi, diskriminacija,
adaptivno ponašanje***

TEMATSKI ZBORNIK RADOVA

Priredila Ivona Milačić Vidojević

Beograd, 2016.

EDICIJA: MONOGRAFIJE I RADOVI

**OSOBE POD RIZIKOM OD DRUŠTVENE ISKLJUČENOSTI:
STAVOVI, DISKRIMINACIJA, ADAPTIVNO PONAŠANJE**
Tematski zbornik radova

Izdavač
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Izdavački centar Fakulteta (ICF)

Za izdavača
Prof. dr Snežana Nikolić

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Mile Vuković

Urednik
Prof. dr Ivona Milačić Vidojević

Recenzenti
dr Dragan Popadić, redovni profesor Filozofskog Fakulteta Univerziteta u Beogradu
dr Sanja Dimoski, vanredni profesor Univerziteta u Beogradu – Fakulteta za specijalnu
edukaciju i rehabilitaciju

Dizajn naslovne strane
Zoran Jovanković

Kompjuterska obrada teksta
Biljana Krasić

Tematski zbornik radova će biti publikovan u elektronskom obliku – CD

Tiraž: 200

ISBN 978-86-6203-083-2

*Nastavno-naučno veće Univerziteta u Beogradu – Fakulteta za specijalnu edukaciju i
rehabilitaciju donelo je Odluku br. 3/9 od 8.3.2008. godine
o pokretanju Edicije: Monografije i radovi.*

*Nastavno-naučno veće Univerziteta u Beogradu – Fakulteta za specijalnu edukaciju
i rehabilitaciju, na sednici održanoj 26.4.2016. godine,
Odlukom br. 3/46 od 4.5.2016. godine, usvojilo je recenzije rukopisa
Tematskog zbornika radova „Osobe pod rizikom od društvene isključenosti: stavovi,
diskriminacija, adaptivno ponašanje“, grupe autora.*

Sposobnost donošenja odluka i adaptivno ponašanje kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću¹

Milica GLIGOROVIĆ², Nataša BUHA

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograde

Osobe sa intelektualnom ometenošću obično nemaju dovoljno mogućnosti da istraže različite opcije i samostalno donose odluke o važnim životnim pitanjima, kao ni mogućnost realnog uvida u potencijalne barijere koje otežavaju ili onemogućavaju ostvarenje ciljeva.

Cilj istraživanja je da se utvrdi odnos između sposobnosti donošenja odluka i adaptivnog ponašanja kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću.

Uzorkom je obuhvaćeno 60-oro dece sa lakom intelektualnom ometenošću (LIO), oba pola, uzrasta 10-14 godina (AS=11,73; SD=1,28). Intelektualne sposobnosti ispitanika su u rasponu od 50 do 70 (AS=60,38; SD=7,205). Sposobnost donošenja odluka procenjena je Kockarskim zadatkom za decu, a adaptivno ponašanje prvim delom Skale adaptivnog ponašanja (ABS-S:2). U statističkoj obradi podataka korišćeni su parametrijski i neparametrijski koeficijenti korelacije, χ^2 test i analiza varijanse.

Većina dece sa LIO na uzrastu 10-14 godina uspešno ocenjuje odnos potencijalnog dobitka i gubitka na Kockarskom zadatku za decu, kojim se procenjuje sposobnost donošenja odluka. Analizom odnosa rezultata Kockarskog zadatka za decu i postignuća na skali ABS-S:2, utvrđeno je da je preferencija prema povoljnom ili nepovoljnom špilu karata kod dece sa LIO značajan činilac većine procenjenih područja adaptivnih veština (Samostalno funkcionisanje, Ekonomska aktivnost, Govorno-jezički razvoj, Brojevi i vreme, Samousmeravanje i Odgovornost), adaptivnog funkcionisanja u celini ($p=0,011$) i sva tri procenjena faktora adaptivnog ponašanja (praktičnih, konceptualnih i socijalnih veština) pojedinačno ($p=0,004-0,000$).

Ključne reči: laka intelektualna ometenost, donošenje odluka, adaptivno ponašanje

1 Rad je proistekao iz projekta „Kreiranje protokola za procenu edukativnih potencijala dece sa smetnjama u razvoju kao kriterijuma za izradu individualnih obrazovnih programa”, broj 179025 (2011-2014), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

2 E-mail: gligorovic@fasper.bg.ac.rs

UVOD

Koncept kvaliteta života, koji je nastao tokom druge polovine XX veka, smatra se jednim od najrelevantnijih parametara efikasnosti rehabilitacionih programa, iako, zbog kulturalnih osobenosti različitih društava i zavisnosti od individualne percepcije, nije jasno definisan i jedinstven (Gligorović, 2015; Kaljača i Japundža-Milisavljević, 2013). Prediktori kvaliteta života se mogu podeliti na lične, u koje spadaju zdravstveno stanje, nivo usvojenosti adaptivnih veština i prisustvo problema u ponašanju, i socijalne, koji se definišu na osnovu procene različitih sfera života u nekoj populaciji, kao što su životni standard, stopa nezaposlenosti, zdravstvena zaštita, stopa kriminala i sl. (Schalock et al., 2002).

U proceni kvaliteta života se izdvajaju dva osnovna pristupa, objektivni i subjektivni. Objektivni pristup je zasnovan na utvrđivanju i primeni socijalnih indikatora. Osnovna prednost ovog pristupa je objektivnost, a nedostatak činjenica da utvrđeni opšti indikatori ponekad nisu u skladu sa ličnim doživljajem, pa je zato neophodno razmotriti i podatke dobijene primenom komplementarnog, subjektivnog pristupa, koji počiva na percepciji, iskustvu i sistemu vrednosti osobe čiji se kvalitet života procenjuje (Diener & Suh, 1997, prema Gligorović, 2015). U indikatore koji se najčešće koriste za procenu kvaliteta života osoba sa intelektualnom ometenošću spadaju emocionalno stanje, interpersonalni odnosi, finansijski status, lični razvoj (nivo usvojenosti adaptivnih i akademskih veština), fizički status, autonomija ponašanja, socijalna participacija i zaštita prava (Schalock, 2004). Lični sistem vrednosti, ciljeva i očekivanja trebalo bi da predstavlja suštinski važno polazište, kako pri kreiranju programa rehabilitacije osoba sa ometenošću, tako i tokom procesa njihove evaluacije (Clark, 2007; Miller & Chan, 2008).

Osobe sa intelektualnom ometenošću obično nemaju realan uvid u svoje potencijale i ograničenja, a samim tim ni realna očekivanja povezana sa mnogim parametrima kvaliteta života (akademskim, socijalnim, profesionalnim i sl.) (Cheong & Yahya, 2013). Učešće mladih ljudi sa intelektualnom ometenošću u različitim dnevnim i socijalnim aktivnostima u većoj meri je uslovljeno izborom roditelja nego samostalnim odlukama o vrsti i dinamici aktivnosti (Jarvis et al., 2010).

Razvoj deteta sa intelektualnom ometenošću zavisi od ličnih osobenosti i niza činilaca porodičnog, socijalnog i fizičkog okruženja (Luthar et al., 2000; Margalit, 2003). Niz ličnih karakteristika, kao što su nivo usvojenosti praktičnih, konceptualnih i socijalnih adaptivnih veština i maladaptivno ponašanje, mogu da utiču na prilagođavanje okruženju i kvalitet života osobe (Granlund & Roll-Pettersson, 2001; Kemp, 2003; Ramey & Ramey, 2004). Ograničenje u sferi adaptivnih veština je jedan od ključnih parametara intelektualne ometenosti, povezan sa

nivoom intelektualnog razvoja, profilom organizacije neuropsihičkih funkcija i karakteristikama ličnosti. Nivo usvojenosti adaptivnog ponašanja zavisi od niza svojstava osobe (kao što su kognitivni, emocionalni i socijalni potencijal) i očekivanja/normi okruženja u kome ona živi (Balboni et al., 2001; Brooks-Gunn & Markman, 2005; Buha i Gligorović, 2012; Gligorović i Buha, 2012; Gligorović & Buha-Đurović, 2014; Leffert & Siperstein, 2002; Obradović, 2010; Su et al., 2008).

Iako između niza domena adaptivnog ponašanja i inteligencije postoje značajne korelacije, oni se najčešće tretiraju kao raznorodni fenomeni (Borthwick-Duffy, 2007). Prema rezultatima brojnih studija, između skorova na skalama za procenu adaptivnog ponašanja i testovima inteligencije postoje niske do umerene korelacije (korelacija je viša što je intelektualna ometenost dublja), što ukazuje na to da su adaptivno ponašanje i inteligencija srodni, ali ipak različiti, međusobno nesvodivi konstrukti, i da ih je potrebno posmatrati odvojeno. Osim toga, za razliku od testova inteligencije, kojima se procenjuju maksimalne sposobnosti (šta neko može da uradi) u artificijelnoj situaciji, skale za procenu adaptivnog ponašanja su namenjene utvrđivanju obrazaca ponašanja (šta neko stvarno radi) u različitim životnim situacijama (Gligorović, 2013). Kontekstualni činioci mogu da imaju značajan uticaj na adaptivno ponašanje deteta, pa se kumulativni efekat više faktora rizika smatra značajnijim prediktorom njegovog razvoja nego IQ po sebi (Gligorović i Buha, 2011; Gligorović & Buha Đurović, 2014; Matson et al., 2003; Sameroff et al., 1987).

U našem ranijem istraživanju, u kome je sprovedena analiza različitih domena adaptivnog ponašanja kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću (u daljem tekstu LIO), utvrđeno je da je inteligencija značajan prediktor većine konceptualnih adaptivnih veština (samostalnog funkcionisanja, govorno-jezičkog razvoja, koncepta broja i vremena i samousmeravanja). Nije utvrđena statistički značajna povezanost inteligencije i oblasti fizičkog razvoja, ekonomske aktivnosti, odgovornosti, socijalizacije i preprofesionalnih/ profesionalnih aktivnosti (Gligorović i Buha, 2013). Nivo usvojenosti adaptivnih veština i IQ nisu uvek korespondentni, pa neke osobe postižu znatno bolje rezultate na skalama za procenu adaptivnih veština nego na testovima inteligencije ili obrnuto. Prema rezultatima nekih studija, postoje činioci koji, nezavisno od koeficijenta inteligencije, utiču na usvajanje i kvalitet adaptivnog ponašanja kod osoba sa intelektualnom ometenošću (Gligorović i Buha, 2013). U našim ranijim istraživanjima utvrđena je značajna povezanost između većine oblasti adaptivnog ponašanja i različitih aspekata pažnje (selektivnosti i konceptualnog paćenja) i egzekutivnih funkcija (inhibitorne kontrole, radne memorije, kognitivne fleksibilnosti i planiranja) kod dece sa LIO (Gligorović & Buha Đurović, 2014; Gligorović i Buha, 2013). Osobe sa intelektualnom ometenošću karakteriše ograničena upotreba kognitivnih strategija, što se

manifestuje teškoćama usmeravanja na značajne dimenzije zadatka ili praćenja više dimenzija istovremeno uz zanemarivanje irelevantnih informacija, pomanjkanjem oslanjanja na dimenzije koje su bile važne za rešavanje sličnih zadataka u prethodnom iskustvu i sl. (Gligorović, 2013).

Koncept egzekutivnih funkcija, pored kognitivne („hladne“) dimenzije, podrazumeva i emocionalno-bihevioralne („vruće“) aspekte. Dok je „hladni“ sistem (ili „znati“ sistem) emocionalno neutralan i iniciran relativno apstraktnim, dekontekstualizovanim problemima, „vrući“ sistem (ili „kreni“ sistem) (Michel & Ayduk, 2004) učestvuje u regulaciji afektivno obojenih problema i problema za koje je neophodna fleksibilna procena afektivnog značenja informacije (Zelazo & Müller, 2002). Emocionalno-bihevioralnom („vrućem“) domenu egzekutivnih funkcija pripada i sposobnost donošenja odluka, koja se u kontekstu adaptivnog ponašanja razmatra u sklopu konceptualnih veština. Osim analize prošlih iskustava, praćenja tekuće situacije i predviđanja posledica u budućnosti, zbog čega se smatra komponentnom egzekutivnih funkcija, sposobnost donošenja odluka podrazumeva i mogućnost odlaganja zadovoljstva, prihvatanje neposrednog gubitka zarad ostvarivanja većeg budućeg dobitka i sl. (Zelazo & Müller, 2002). Koordinacija kognitivnih i afektivnih aspekata mogućih izbora i njihovih mogućih ishoda u različitim životnim situacijama predstavlja jednu od suštinskih karakteristika adaptivnog funkcionisanja.

Osobe sa intelektualnom ometenošću obično nemaju dovoljno mogućnosti da istraže različite opcije i samostalno donose odluke o važnim životnim pitanjima (npr. budućoj profesiji), kao ni mogućnost realnog uvida u potencijalne barijere koje otežavaju ili onemogućavaju ostvarenje ciljeva (Ochs & Roessler, 2004). Neke od barijera su vezane za uticaj spoljašnjih činilaca (npr. nedostatak odgovarajuće podrške okruženja) (Loprest & Maag, 2001), dok je drugi tip barijera unutrašnji i odnosi se na samopercepciju i verovanja vezana za adekvatnost iskustva i usvojene veštine neophodne za ostvarenje ciljeva (Corbiere, Mercier & Lesage, 2004).

Sposobnost donošenja odluka procenjuje se zadacima zasnovanim na simulaciji realnih okolnosti (neizvesnost dobitka i gubitka) koje zahtevaju procenu rizika (svesnu ili nesvesnu). Primenom adaptirane verzije Ajova kockarskog zadatka za odrasle (*Iowa Gambling Task*; Bechara et al., 1994), utvrđeno je da se nivo uspešnosti kod dece povećava s uzrastom (Crone & Van der Molen, 2004; Hooper et al., 2004; Kerr & Zelazo, 2004). Većina dece do 12. godine donosi odluke koje donose veći trenutni dobitak, ali je krajnji ishod nepovoljan, dok se u periodu puberteta i adolescencije (13-17 godina) uspešnost procene situacije (koja rezultuje donošenjem odluke) povećava i približava nivou uspešnosti odraslih osoba. Razvoj sposobnosti donošenja odluka se nastavlja i tokom kasne adolescencije (Hooper et al., 2004).

Primenom Kockarskog zadatka za decu (*Children's Gambling Task*; Kerr & Zelazo, 2004), utvrđeno je da deca sa LIO na uzrastu 10-14 godina mogu da naprave dobru procenu odnosa potencijalne nagrade i kazne, pri čemu su ponašanje i svest o potencijalnoj nagradi i kazni značajno povezani (Buha, 2011).

CILJ ISTRAŽIVANJA

S obzirom na to da su „vruće“ egzekutivne funkcije važan aspekt svakodnevnog funkcionisanja i prilagođavanja životnim situacijama koje zahtevaju izbor između više mogućnosti sa neizvesnim ishodom, cilj istraživanja je da se utvrdi odnos između sposobnosti donošenja odluka i adaptivnog ponašanja kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću.

METOD RADA

Uzorak

Uzorkom je obuhvaćeno 60 dece sa lakom intelektualnom ometenošću (LIO), oba pola (46,7% devojčica i 53,3% dečaka), uzrasta 10-14 godina (AS=11,73; SD=1,28). Ispitanici su podeljeni u dve uzrasne grupe – 10-12 godina (48,3%) i 12-14 godina (51,7%). U uzorak su uključena deca sa LIO bez istorije somatskih, emocionalnih, neuroloških i/ili genetskih poremećaja. Intelektualne sposobnosti ispitanika su u rasponu od 50 do 70 (AS=60,38; SD=7,205). Uzorak je prema nivou intelektualnih sposobnosti podeljen u dve grupe. Grupi sa nižim IQ-om (IQ≤60) pripada 27 (45%) a grupi sa višim IQ-om (IQ>60) 33 (55%) ispitanika. Nije utvrđen statistički značajan odnos između inteligencije, uzrasta i pola.

Instrumenti i procedura

Podaci o uzrastu i intelektualnim sposobnostima ispitanika prikupljeni su analizom dokumentacije pedagoško-psihološke službe škola.

Sposobnost donošenja odluka procenjena je Kockarskim zadatkom za decu (*Children's Gambling Task*; Kerr & Zelazo, 2004), pojednostavljenom verzijom Ajova kockarskog zadatka koji služi za procenu donošenja odluka kod odraslih. Materijal čine dva špila od po 25 karata, od kojih je poleđina jednog špila zelene a drugog plave boje. Prednja strana svih karata je podeljena na belu gornju i crnu donju polovinu. Na gornjoj polovini karte se nalaze shematski prikazi srećnog

lica prikazani crnom bojom, a na donjoj polovini shematski prikazi tužnog lica prikazani belom bojom. Broj srećnih lica u povoljnom i nepovoljnom špilu je isti na svakoj karti, dok se broj tužnih lica menja u zavisnosti od verovatnoće dobitka ili gubitka. Tokom procene, donja polovina svake karte je prekrivena tamnim samolepljivim papirom koji ispitivač uklanja posle izvlačenja karte iz jednog od špilova, u cilju usmeravanja pažnje deteta najpre na dobitak i pojašnjavanja informacija o odnosu između dobitka i gubitka. Jedan od špilova (plavi) je, na duže staze, povoljan (odnos dobitka i gubitka) dok je drugi, zeleni špil, nepovoljan. Dosledno izvlačenje karata iz *povoljnog* špila rezultuje dobitkom, dok izvlačenje karata iz *nepovoljnog* špila na kraju dovodi do gubitka svih osvojenih slatkiša. Dete treba da odabere između karata koje donose više nagrada (slatkiša), ali se sa njima više gubi, i karata koje donose manje nagrada, ali je dobitak sigurniji. Pre početka testa, detetu se daje pet slatkiša kao ulog i zadaju četiri probna pokušaja (po dve karte iz svakog špila). Tokom testa, dete izvlači ukupno 46 karata. Kada ispitanik ostvari dobitak, ispitivač iz providne plastične posude koja se nalazi ped njim prebacuje osvojeni broj slatkiša u providnu čašu koja se nalazi ispred deteta. Kada dete izgubi, ispitivač uklanja bombone iz čaše i vraća ih u posudu. Tokom izvlačenja prve polovine karata iz špila, dete bi trebalo da diferencira špilove prema povoljnosti, pa se izvlačenje druge polovine smatra pokazateljem donošenja afektivno obojenih odluka. Beleži se broj nepovoljnih odluka tokom drugog izvlačenja karata, preferencija (sklonost deteta ka izboru povoljnog ili nepovoljnog špila) i obrazloženje preferencije ka određenom špilu.

Podaci o adaptivnim veštinama dobijeni su na osnovu standardizovanog intervjua s defektolozima primenom prvog dela Skale adaptivnog ponašanja (*AAMR Adaptive Behaviour Scale-School, Second Edition – ABS-S:2*; Lambert, Nihira, & Leland, 1993), bihejvioralne skale za procenu dece i adolescenata uzrasta 3-21 godina, koju čine 104 ajtema, podeljena u dva dela –prvi jenamenjen proceni adaptivnog, a drugi proceni maladaptivnog ponašanja (problema u ponašanju).

Prvi deo ABS-S:2 skale, Skala adaptivnog ponašanja, sastoji se iz 67 ajtema, distribuiranih u devet domena: *Samostalno funkcionisanje* (Domen 1), *Fizički razvoj* (Domen 2), *Ekonomska aktivnost* (Domen 3), *Govorno-jezički razvoj* (Domen 4), *Brojevi i vreme* (Domen 5), *Preprofesionalne/ profesionalne aktivnosti* (Domen 6), *Samousmeravanje* (Domen 7), *Odgovornost* (Domen 8) i *Socijalizacija* (Domen 9).

Sirovi skorovi za svaki od domena su ponderisani (transformisani u standardne) prema uzrasnim normama za populaciju osoba sa intelektualnom ometenošću.

Skorovi ABS-S:2 skale grupisani su u pet faktora, od kojih su ovom istraživanju analizirana prva tri, zasnovana na kompozitima skorova različitih područja Skale adaptivnog ponašanja (prvog dela ABS-S:2 skale): *Lična samostalnost* (praktične

veštine), *Socijalna samostalnost* (konceptualne veštine) i *Lična i socijalna odgovornost* (socijalne veštine).

Statistička obrada podataka

Za prikazivanje osnovnih statističkih pokazatelja korišćene su mere centralne tendencije, mere varijabilnosti i raspon rezultata, a za utvrđivanje značajnosti odnosa između posmatranih varijabli parametrijski i neparametrijski koeficijenti korelacije, χ^2 test i analiza varijanse. Analizi varijanse je prethodio Levenov test homogenosti varijanse.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM

Varijabla *broj zelenih karata u dijagnostičkom setu* se smatra najvažnijom za analizu uspešnosti na Kockarskom zadatku za decu, pošto se očekuje da ispitanik, na osnovu odnosa dobitka i gubitka u prvom delu zadatka (karata iz prve polovine špila), stekne uvid u prednosti i nedostatke (povoljnost/nepovoljnost) plavog i zelenog špila karata. Osnovni statistički pokazatelji rezultata Kockarskog zadatka za decu kod ispitanika sa LIO prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1 – Rezultati dece sa LIO na Kockarskom zadatku za decu

Kockarski zadatak za decu	Min	Max	AS	SD
Ukupan broj plavih karata	11	42	28,57	7,041
Ukupan broj zelenih karata	4	35	17,43	7,041
Broj zelenih karata u dijagnostičkom setu	0	20	7,75	5,141

Ispitanici sa LIO u proseku izvlače značajno više karata iz plavog (povoljnog) špila ($p \leq 0,000$), što ukazuje na uspešnost procene odnosa potencijalnog dobitka i gubitka. Osim toga, u dijagnostičkom setu (poslednjih 25 karata), u kome se kao osnovna varijabla tretira broj zelenih karata, izvlače prosečno nešto manje od osam nepovoljnih karata, što je za oko dve karte (1,93) manje od broja zelenih karata izvučenih u prvom delu zadatka (AS=9,68). Ipak, razlika u broju nepovoljnih karata izvučenih u prvom i drugom delu zadatka nije statistički značajna ($p < 0,05$), što implicira da donošenje odluke o izboru određenog pristupa manje zavisi od neposrednog iskustva (odnosa između dobitka i gubitka u prvom delu) u odnosu na postojeće (ranije stečene) obrasce reagovanja.

Zbog teškoća analize uslova i prilagođavanja ponašanja novim situacijama, osobe sa intelektualnom ometenošću radije koriste oprobane sheme aktivnosti, ne usklađujući i ne reorganizujući svoje ponašanje shodno zahtevima situacije. Iako deca sa LIO ovladavaju konkretnim logičkim operacijama, njihovo mišljenje

često karakterišu rešenja zasnovana na perceptivnim ili funkcionalnim svojstima, bez apstrahovanja elemenata koji bi služili kao kriterijum uspostavljanja relacija (Gligorović i Buha, 2012).

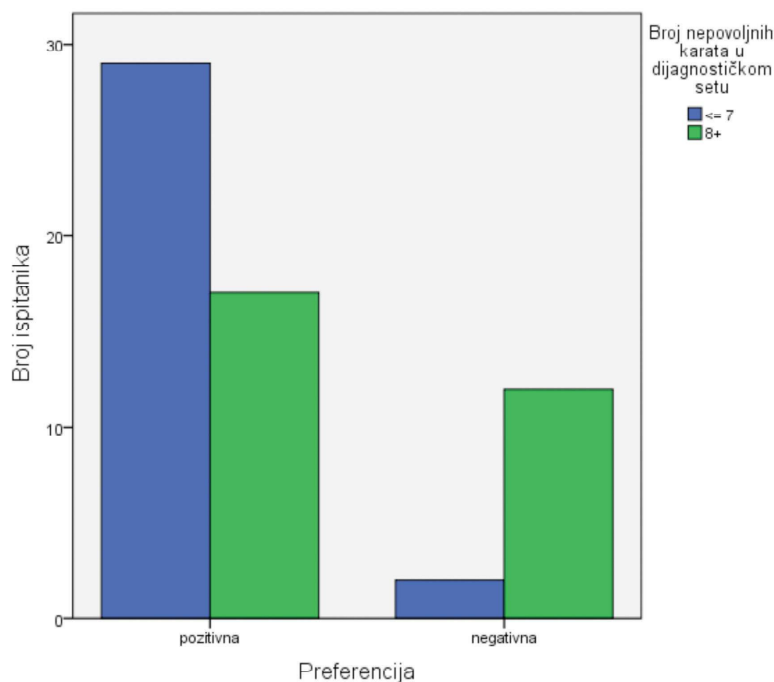
Neki autori smatraju da je pri donošenju brzih odluka u situacijama sa neizvesnim ishodom odlučivanje vođeno takozvanim somatskim markerima (senzacija i telesnim stanjima praćenim osećanjem prijatnosti ili neprijatnosti koji se zasnivaju na stečenim iskustvima), koji facilitiraju ili inhibiraju određene oblike ponašanja (Damasio, 1994, prema Hart et al., 1999). Vaspitni stil i sistem vrednosti, nagrade i kazne kojima je dete izloženo tokom razvoja, stvaraju vezu između telesnih senzacija i različitih aktivnosti, čija unutrašnja reprezentacija se kasnije automatski aktivira (Očić, 1998). Kvalitet interakcije majke i deteta, kao i kvalitet odnosa u porodici, predstavljaju važne prediktivne faktore razvoja svih aspekata adaptivnog funkcionisanja deteta (Glaser et al., 2003; Hauser-Cram et al., 1999). Porodice čiji su članovi međusobno bliski i u kojima postoji emocionalna podrška i razumevanje, pružaju više mogućnosti za sticanje samostalnosti u donošenju odluka i izvršavanju svakodnevnih aktivnosti. Stimulativnost porodične sredine zavisi od brojnih činilaca: mentalnog i fizičkog zdravlja roditelja, bračnih odnosa, roditeljske kompetencije, karakteristika samog deteta, socijalne podrške porodici itd. (Buha i Gligorović, 2012). Porodice dece sa intelektualnom ometenošću, posebno one dece koja imaju i probleme u ponašanju, nailaze na niz prepreka koje mogu da utiču na njihovu dinamiku i posledično na različite aspekte razvoja deteta (Maes et al., 2003; Baker, Blacher & Olsson, 2005). Socioekonomski status porodice je takođe jedan od bitnih činilaca razvoja deteta. Istraživanju su pokazala da su deca iz siromašnih porodica često više izložena riziku od dece iz bogatijih porodica, pa se, zbog kumulativnog efekta i interaktivne prirode rizika, stvara dvostruko opterećenje, koje može da se odrazi na razvoj različitih sfera sposobnosti i veština (Gligorović i Buha, 2013).

Broj zelenih (nepovoljnih) karata u dijagnostičkom setu ne korelira značajno sa hronološkim uzrastom ($r=0,030$, $p=0,820$) i IQ-om ($r=0,008$, $p=0,953$) ispitanika. Analizom varijanse utvrđeno je da pol nije značajan činilac izbora nepovoljnih karata ($p=0,432$), što nije u skladu sa rezultatima sličnih istraživanja u tipičnoj populaciji, prema kojima su muškarci uspešniji na kockarskim paradigama (Crone et al., 2005; Kerr & Zelazo, 2004).

Kao odgovor na pitanje „Koje karte su bolje, plave ili zelene?“, 44 (73,3%) ispitanika bira *povoljan* špil (plave karte), koji podrazumeva manji neposredni dobitak i manji konačni gubitak, dok 16 (26,7%) bira *nepovoljan* špil zelenih karata (veći neposredni dobitak uz veći konačni gubitak). U kliničkoj populaciji, preferencija špilova koji omogućavaju neposredni veliki dobitak (ali i veliki gubitak kao ishod),

iako su špilovi sa manjim dobitkom povoljniji na duži rok, javlja se kod osoba sa lezijom prefrontalnog korteksa. Njihove odluke se zasnivaju isključivo na neposrednim okolnostima, uz pomanjkanje mogućnosti sagledavanja budućih posledica, što se opisuje i kao *miopija za budućnost* (Bechara et al., 1994).

Ispitanici koji su odabrali špil povoljnih karata kao bolji, očekivano značajno manje ($AS=6,07$) biraju karte iz nepovoljnog špila od ispitanika koji su kao bolji okvalifikovali špil zelenih (nepovoljnih) karata ($AS=13,29$) ($F(1)=32,467$, $p\leq 0,000$). No, disperzija rezultata donekle ukazuje na tendenciju ka disocijaciji između znanja (svesti o tome da je špil plavih karata povoljniji) i ponašanja (izbora zelenih karata) kod ispitanika koji ispoljavaju pozitivnu preferenciju ($SD=4,245$), pri čemu je raspon 0-20 karata. Grupa ispitanika koji su odabrali nepovoljan (zeleni) špil je doslednija u izboru zelenih karata ($SD=3,211$), a raspon je 7-19. Grupisanjem rezultata (broja nepovoljnih karata) dijagnostičkog seta u dva percentilna ranga, uočeno je da, iako izbor špila i ponašanje generalno značajno korespondiraju ($\chi^2=10,218$, $df=1$, $p=0,001$; $p=0,413$, $p=0,001$), više od trećine ispitanika (37%) koji su ispoljili pozitivnu preferenciju, tokom izvršenja zadatka je biralo osam ili više zelenih karata (detaljnije na Grafikonu 1).

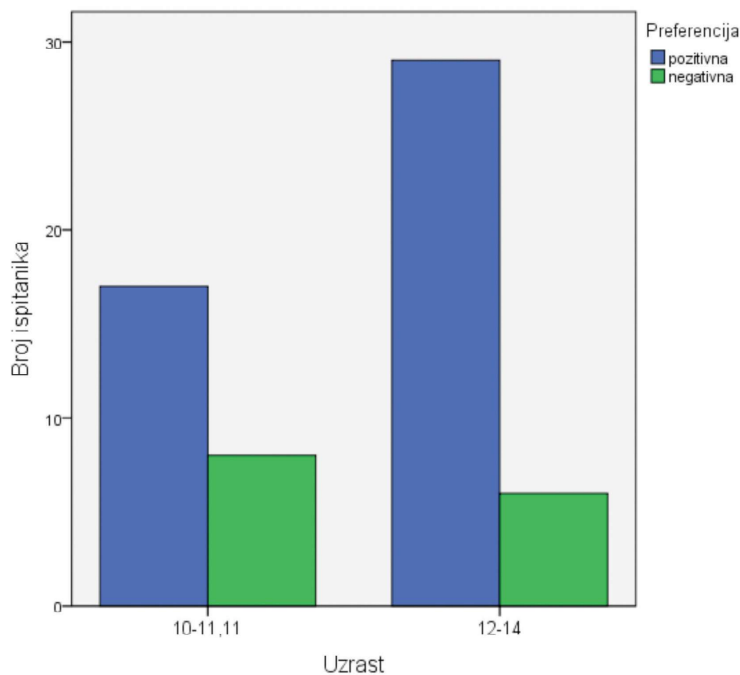

Grafikon 1 – Distribucija uzorka pema preferenciji na Kockarskom zadatku za decu

Na nalog da se obrazloži ispoljena preferencija, 51 (85%) ispitanik je argumentovao svoj izbor, dok 9 (15%) ispitanika nije znalo da objasni zašto su karte koje su izabrali bolje. Slični rezultati dobijeni su u ranijem istraživanju na većem uzorku, prema kojima 96% ispitanika/dece sa LIO iskazuje jasnu preferenciju prema jednom od špilova, pri čemu većina uspeva i da obrazloži svoj izbor. Odluke nešto više od četvrtine ispitanika, koji su odabrali zeleni (nepovoljan) špil, zasnovane su na neposrednom dobitku (Buha, 2011).

Nije utvrđena značajna korelacija preferencije prema jednom od špilova sa kategorijom IQ-a ($\rho=0,091$, $p=0,490$) i polom ($\rho=0,057$, $p=0,589$) ispitanika.

Statistički značajan odnos je ustanovljen između preferencije prema jednom od dva špila i uzrasnih kategorija ($\rho=0,322$, $p=0,012$; $\chi^2=6,213$, $p=0,013$). Značajno veći broj ispitanika koji pripadaju starijoj uzrasnoj grupi ispoljava povoljniju preferenciju (detaljnije na Grafikonu 2).

Grafikon 2 – Distribucija uzorka pema uzrastu i peferenciji na Kockarskom zadatku za decu

Na osnovu dobijenih rezultata se može reći da se kod dece sa LIO, kao i kod dece tipičnog razvoja, uspešnost procene situacije povećava sa uzrastom. Ipak, imajući u vidu da ponašanje (izbor nepovoljnih karata u dijagnostičkom setu) ne korelira značajno sa hronološkim uzrastom ispitanika, uočava se da razumevanje

odnosa vrednosti nagrade i verovatnoće dobitka ili gubitka za neke ispitanike sa LIO ne predstavlja dovoljnu smernicu za izbor povoljnih karata. Rezultati ranije studije ukazuju na to da su starija deca sa LIO sklonija preuzimanju većeg rizika izborom nepovoljnih karata sa tendencijom smanjivanja njihovog broja tokom zadatka (Buha, 2011), što sadašnjim istraživanjem nije potvrđeno.

Sposobnost donošenja odluka i adaptivno ponašanje

Prema normama za populaciju sa intelektualnom ometenošću, deca sa LIO osnovnoškolskog uzrasta u proseku dostižu visok nivo adaptivnog funkcionisanja u svim oblastima adaptivnih veština. U oblasti *praktičnih veština*, gotovo sva deca funkcionišu na nivou iznad proseka, dok se postignuća u oblastima *konceptualnih i socijalnih veština* distriburaju u dve kategorije – kategoriju prosečnih i kategorije natprosečnih. Adaptivno ponašanje određenog broja dece sa LIO, posebno u domenu praktičnih veština, u skladu je sa normama za populaciju tipičnog razvoja (Buha i Gligorović, 2012).

Prvim delom ABS-S:2 skale procenjuju se: fizički razvoj, veštine vezane za samostalnost u svakodnevnom životu, bazične funkcionalne akademske veštine, bazične radne navike i veštine, komunikacija, samousmeravanje i socijalne veštine.

Analizom odnosa rezultata Kockarskog zadatka za decu i postignuća na skali ABS-S:2 nije utvrđena značajna korelacija između broja zelenih (nepovoljnih) karata u dijagnostičkom setu i procenjenih domena adaptivnog ponašanja (detaljnije u Tabeli 2), iako se može uočiti da se pomenuti odnos približava statističkoj značajnosti u oblastima samostalnog funkcionisanja, merenja (brojevi i vreme) i odgovornosti. Kao što je već pomenuto, očito je da neposredno iskustvo ne moduliše (ili bar ne u dovoljnoj meri) ponašanje ispitanika sa LIO i da se njihovo reagovanje i preferencije prevashodno zasnivaju na ranije usvojenim obrascima.

Tabela 2 – Korelacija broja zelenih (nepovoljnih) karata u dijagnostičkom setu i procenjenih domena adaptivnog ponašanja kod dece sa LIO

ABS-S:2	Područje 1	Područje 2	Područje 3	Područje 4	Područje 5	Područje 6	Područje 7	Područje 8	Područje 9
DSZ r	-0.241	0.053	-0.129	-0.184	-0.231	-0.066	-0.191	-0.227	-0.059
p	0.063	0.687	0.325	0.160	0.076	0.614	0.145	0.081	0.654

DSZ – Broj nepovoljnih karata u dijagnostičkom setu; Područje 1 – Samostalno funkcionisanje; Područje 2 – Fizički razvoj; Područje 3 – Ekonomska aktivnost; Područje 4 – Govorno-jezički razvoj; Područje 5 – Brojevi i vreme; Područje 6 – Preprofesionalne/profesionalne aktivnosti; Područje 7 – Samousmeravanje; Područje 8 – Odgovornost; Područje 9 – Socijalizacija.

Analizom odnosa preferencije prema povoljnom ili nepovoljnom špilu karata, utvrđeno je da je sposobnost uvida u uslove situacije/zadatka značajan činilac većine procenjenih oblasti adaptivnih veština.

Samostalno funkcionisanje (područje 1) sadrži ajteme kojima se procenjuje samostalnost tokom izvršavanja svakodnevnih životnih aktivnosti kao što su hranjenje, održavanje higijene, upotreba toaleta, oblačenje i svlačenje odeće, korišćenje usluga javnog prevoza i sl. Utvrđeno je da sposobnost uvida u uslove situacije/zadatka statistički značajno povezano sa samostalnošću u svakodnevnom životu ($p=0,001$) (detaljnije u Tabeli 3).

Tabela 3 – Sposobnost donošenja odluka i Samostalno funkcionisanje

	Preferencija	AS	SD	ANOVA	
				F(1)	p
<i>Samostalno funkcionisanje</i>	povoljna	14,33	2,312	10,948	0,001
	nepovoljna	12,77	1,775		

Statistički značajne vrednosti su obeležene

Ispitanici koji iskazuju preferenciju prema *povoljnom* (plavom) špilu karata postižu bolje rezultate u oblasti samostalnog funkcionisanja.

Fizički razvoj (područje 2) sadrži ocenu senzornih (vid i sluh) i motoričkih (fina i gruba motorika) sposobnosti. Osim kvaliteta vida i sluha, procenjuje se i usvojenost motoričkih veština, kao što su ravnoteža, hodanje, trčanje i manipulativna spretnost. Nije utvrđena statistički značajna povezanost između parametara fizičkog razvoja i sposobnosti uvida u uslove situacije/zadatka kod dece sa LIO ($F(1)=0,578$, $p=0,449$).

Ekonomska aktivnost (područje 3) sadrži procenu mogućnosti raspolaganja novcem i samostalnog odlaska u kupovinu. Utvrđeno je da je sposobnost uvida u uslove situacije/zadatka statistički značajan činilac postignuća u oblasti ekonomske aktivnosti ($p=0,001$) (detaljnije u Tabeli 4).

Tabela 4 – Sposobnost donošenja odluka i Ekonomska aktivnost

	Preferencija	AS	SD	MANOVA	
				F(1)	p
<i>Ekonomska aktivnost</i>	povoljna	9,99	1,640	6,616	0,012
	nepovoljna	9,03	1,810		

Statistički značajne vrednosti su obeležene

Ispitanici koji iskazuju preferenciju prema *povoljnom* (plavom) špilu karata postižu bolje rezultate u oblasti ekonomske aktivnosti. Na mogućnost funkcionalne upotrebe računanja, raspolaganje novcem, organizaciju i sprovođenje kupovine značajno utiče verbalni aspekt inhibitorne kontrole (Gligorović & Buha Đurović,

2014), pa su dobijeni rezultati, posmatrani iz ugla mogućnosti modulisanja namera i aktivnosti pri donošenju odluka, sasvim očekivani.

Govorno-jezički razvoj (područje 4) odnosi se na ocenu receptivnih i ekspresivnih govorno-jezičkih sposobnosti. Osim ajtema vezanih za razumevanje, smisaonu produkciju i konverzaciju dimenziju govora, sadrži i ajteme vezane za preverbalnu ekspresiju, artikulaciju i pisanje. Utvrđeno je da sposobnost uvida u uslove situacije/zadatka statistički značajno utiče na skorove u oblasti govorno-jezičkog razvoja ($p=0,028$) (detaljnije u Tabeli 5).

Tabela 5 – Sposobnost donošenja odluka i Govorno-jezički razvoj

	Preferencija	AS	SD	MANOVA	
				F(1)	p
<i>Govorno-jezički razvoj</i>	povoljna	13,54	1,779	4,950	0,028
	nepovoljna	12,67	1,807		

Statistički značajne vrednosti su obeležene

Ispitanici koji iskazuju preferenciju prema *povoljnom* (plavom) špilu karata postižu značajno više skorove u oblasti govorno-jezičkog razvoja.

Brojevi i vreme (područje 5) sadrži procenu bazičnih matematičkih kompetencija i koncepta vremena (izvođenje jednostavnih matematičkih operacija, razumevanje metričkog vremena i vremenskih intervala). Sposobnost uvida u uslove situacije/zadatka je statistički značajan činilac postignuća u ovoj oblasti ($p=0,032$) (detaljnije u Tabeli 6).

Tabela 6 – Sposobnost donošenja odluka i Brojevi i vreme

	Preferencija	AS	SD	MANOVA	
				F(1)	p
<i>Brojevi i vreme</i>	povoljna	11,87	1,360	4,720	0,032
	nepovoljna	11,20	1,518		

Statistički značajne vrednosti su obeležene

Ispitanici koji iskazuju preferenciju prema *povoljnom* (plavom) špilu karata postižu više skorove u oblasti bazičnih matematičkih kompetencija i koncepta vremena.

Preprofesionalne/profesionalne aktivnosti (područje 6) sadrži procenu veština koje su povezane sa uspešnim obavljanjem radnih i školskih zadataka, opisuje mogućnost izvođenja radnih aktivnosti različite složenosti, način izvođenja radnih zadataka i radne navike. Iako su srednje vrednosti postignuća ispitanika koji ispoljavaju preferenciju prema *povoljnom* špilu karata veće ($AS=11,42$) nego prosečna postignuća ispitanika koji su odabrali zeleni špil kao povoljniji ($AS=10,30$), povezanost između parametara preprofesionalnih/profesionalnih aktivnosti i

sposobnosti uvida u uslove situacije/zadatka je ispod nivoa statističke značajnosti ($F(1)=3,336$, $p=0,071$).

Samousmeravanje (područje 7) sadrži ajteme kojima se procenjuju karakteristike kao što su inicijativnost, pasivnost, istrajnost i korišćenje slobodnog vremena. Analizom varijanse utvrđeno je da je sposobnost uvida u uslove situacije/zadatka statistički značajan činiac postignuća u ovoj oblasti ($p=0,001$) (detaljnije u Tabeli 7).

Tabela 7 – Sposobnost donošenja odluka i Samousmeravanje

	Preferencija	AS	SD	MANOVA	
				F(1)	p
<i>Samousmeravanje</i>	povoljna	12,68	2,570	11,167	0,001
	nepovoljna	10,93	1,911		

Statistički značajne vrednosti su obeležene

Ispitanici koji iskazuju preferenciju prema *povoljnom* (plavom) špilu karata postižu više skorove u oblasti samousmeravanja.

Odgovornost (područje 8) sadrži ajteme kojima se ocenjuje pouzdanost, na primer odgovornost prema ličnim stvarima, lična i opšta odgovornost. Utvrđeno je da je sposobnost uvida u uslove situacije/zadatka statistički značajan činiac postignuća u oblasti odgovornosti ($p=0,006$) (detaljnije u Tabeli 8).

Tabela 8 – Sposobnost donošenja odluka i Odgovornost

	Preferencija	AS	SD	MANOVA	
				F(1)	p
<i>Odgovornost</i>	povoljna	11,67	1,660	7,985	0,006
	nepovoljna	10,67	1,516		

Statistički značajne vrednosti su obeležene

Ispitanici koji iskazuju preferenciju prema *povoljnom* (plavom) špilu karata postižu bolje rezultate u oblasti procene odgovornosti.

Skorovi područja 9 (*Socijalizacija*) ukazuju na mogućnost interakcije s drugima, kao što su saradnja i obzir prema drugima. Iako su srednje vrednosti postignuća ispitanika koji ispoljavaju preferenciju prema *povoljnom* špilu karata veće (AS=12,52) nego prosečni rezultati ispitanika koji su odabrali zeleni (nepovoljan) špil (AS=10,30), povezanost između parametara socijalizacije i sposobnosti uvida u uslove situacije/zadatka je nešto ispod nivoa statističke značajnosti ($F(1)=3,588$, $p=0,061$).

Sposobnost donošenja odluka i faktori adaptivnog ponašanja

Adaptivno ponašanje predstavlja hijerarhijski multidimenzionalni konstrukt koji sadrži praktične, konceptualne i socijalne veštine (AIDD, 2010; Vig & Sanders, 2007). Praktične veštine se manifestuju u aktivnostima svakodnevnog života, socijalne veštine u načinu reagovanja na socijalna očekivanja i pravila, interpersonalnoj komunikaciji odgovornosti, samopoštovanju i sl., a konceptualne veštine u verbalnoj komunikaciji, konceptima vremena i novca, donošenju odluka, planiranju i realizaciji aktivnosti i sl. (Pierangelo & Giuliani, 2002).

Nije utvrđena značajna korelacija broja zelenih karata u dijagnostičkom setu i procenjenih faktora adaptivnog funkcionisanja (praktičnih, konceptualnih i socijalnih veština).

Analizom odnosa preferencije prema povoljnom ili nepovoljnom špilju karata, utvrđeno je da je sposobnost uvida u uslove situacije/zadatka značajan činilac adaptivnog funkcionisanja u celini (Wilks' $\lambda=0,855$, $F(5)=3,143$, $p=0,011$) i sva tri procenjena faktora adaptivnih veština (detaljnije u Tabeli 8).

Tabela 9 – Sposobnost donošenja odluka i faktori adaptivnih veština

ABS-S:2	Preferencija	AS	SD	MANOVA	
				F(1)	p
Praktične veštine	povoljna	137,78	6,007	13,903	0,000
	nepovoljna	131,53	10,576		
Konceptualne veštine	povoljna	108,81	7,189	9,472	0,003
	nepovoljna	104,23	5,793		
Socijalne veštine	povoljna	117,90	13,590	8,696	0,004
	nepovoljna	109,67	10,581		

Statistički značajne vrednosti su obeležene

Ispitanici koji iskazuju preferenciju prema *povoljnom* (plavom) špilju karata postižu značajno bolje rezultate bolje rezultate u oblastima praktičnih, socijalnih i konceptualnih veština.

Lična samostalnost (faktor 1) je kompozit skorova pojedinih ajtema iz domena *Samostalno funkcionisanje* i domena *Fizički razvoj* u celini. Opisuje praktične veštine, odnosno mogućnost osobe da vodi svakodnevnu brigu o sebi (oblast samoposluživanja – oblačenje, održavanje lične higijene, pripremanje obroka, kretanje u zajednici, očuvanost senzornih i motoričkih funkcija). *Praktične veštine* u okviru adaptivnog konstrukta predstavljaju oblast potencijala kod dece sa LIO (Buha i Gligorović, 2012). Sadrže dve grupe veština – lične (samostalno hranjenje, odevanje, kretanje i ličnu higijenu) i instrumentalne veštine (pripremanje obroka, korišćenje telefona, korišćenje javnog prevoza i sl.) (AAIDD, 2010). Iako

se smatraju oblašću adaptivnog ponašanja koja ima najveći razvojni potencijal kod dece sa intelektualnom ometenošću, često se zapaža zaostajanje u ovladavanju praktičnim veštinama različite složenosti, što se negativno odražava na njihovu samostalnost i doživljaj lične efikasnosti. Kao jedan od ključnih uzroka kašnjenja u usvajanju praktičnih veština navodi se nespremnost roditelja (nepoverenje i/ili nedostatak strpljenja/vremena) da podrže samostalnu aktivnost deteta (Zhang, 2005). Visoka statistička značajnost odnosa između sposobnosti uvida u uslove situacije/zadatka i oblasti praktičnih veština ukazuje na važnost ispravne procene i izbora adekvatnog ponašanja za svakodnevne životne aktivnosti. Sposobnosti rešavanja problema i donošenja odluka su posebno važne za usvajanje instrumentalnih veština (Drysdale et al., 2007).

Socijalna samostalnost (Faktor 2) je kompozit skorova pojedinih ajtema iz domena *Samostalno funkcionisanje, Preprofesionalne/Profesionalne aktivnosti, Ekonomska aktivnost* i *Govorno-jezički razvoj*, a domena *Brojevi i Vreme* u celini. Opisuje konceptualne veštine, odnosno sposobnost osobe da ostvari funkcionalnu interakciju sa okruženjem i koristi društvene resurse. Konceptualne veštine se prvenstveno odnose na funkcionalne aspekte receptivnog i ekspresivnog govora i funkcionalne akademske veštine (pisanje, čitanje i matematičke veštine) (Mancil & Vinson, 2008), čime se naglašava upotrebna vrednost usvojenih veština u kontekstu samostalnog prilagođavanja očekivanjima okruženja. Teškoće u domenima primene funkcionalnog čitanja i pisanja, koji su značajni instrumenti saznavanja i komunikacije sa okruženjem (Miller & Fenty, 2008), odražavaju se na različite sfere života osoba sa intelektualnom ometenošću. U kontekstu ograničene sposobnosti donošenja odluka, posebna teškoću predstavlja pragmatika dimenzija, odnosno mogućnost upotrebe pisanog jezika u skladu sa zahtevima situacije, svrhom i čitaocem, koju čine razumevanje konteksta pisanog sadržaja i prilagođavanje forme, strukture i sadržaja rukopisa datim okolnostima (Gligorović, 2013). Prema rezultatima našeg ranijeg istraživanja, deca sa LIO osnovnoškolskog uzrasta ispoljavaju najviše teškoća u domenu funkcionalnih matematičkih veština, koje obuhvataju osnovna znanja o merenju, vremenu i konceptu novca. Tipične teškoće se manifestuju problemima razlikovanja bitnih i nebitnih elemenata numeričkih zadataka, što ukazuje na dominaciju perceptivnih svojstava, intuitivne obrasce rešavanja zadataka i sklonost automatskom usvajanju numeričkih informacija (Gligorović i Buha, 2013), što otežava funkcionalnu primenu matematičkih znanja u svakodnevnom životu (npr. raspolaganje novcem i organizacija vremena) (Gligorović, 2015). Uočeno je i odsustvo značajne povezanosti ekonomske aktivnosti i postignuća u oblasti matematike (Gligorović i Buha, 2011), koje bi se, u svetlu rezultata sadašnjeg istraživanja, moglo objasniti time što raspolaganje novcem podrazumeva i niz nematematičkih

veština, posebno kontrolu upotrebe novca, koja je neposredno povezana sa potencijalom za donošenje odluka. Koncepti vremena i mera takođe predstavljaju teškoću za decu sa LIO (Buha i Gligorović, 2012), što se može odraziti i na njihovu percepciju dobitka ili gubitka na Kockarskom zadatku za decu.

Lična i socijalna odgovornost (faktor 3) je kompozit skorova pojedinih ajtema iz domena *Preprofesionalne/profesionalne aktivnosti* i domena *Samousmeravanje, Odgovornost i Socijalizacija* u celini. Opisuje socijalne veštine, odnosno sposobnost uspostavljanja i održavanja prikladnih međuljudskih odnosa. Socijalne veštine kod dece sa LIO predstavljaju oblast relativnih potencijala, posebno u oblastima socijalizacije i samousmeravanja (Buha i Gligorović, 2012). Ipak, donošenje prosocijalnih odluka često predstavlja teškoću za osobe sa intelektualnom ometenošću, posebno stoga što svakodnevnne situacije obično pružaju više mogućnosti izbora ponašanja, različitog modaliteta i/ili nivoa socijalne prihvatljivosti. Na primer, iako mogu da razumeju pojam i sadržaj drugarstva (doživljavaju drugove kao osobe koje su odane i srdačne, spremne da pomognu, slično razmišljaju i učestvuju u zajedničkim aktivnostima), mladi sa intelektualnom ometenošću pogrešno vrednuju realne odnose sa drugima i skloni su da u krug prijatelja uvrste bilo koga ko iole obrati pažnju na njih (Cuckle & Wilson, 2002). Često se ispostavlja da vrednovanje nekog odnosa od strane mlade osobe sa intelektualnom ometenošću kao bliskog, prijateljskog, nije od strane druge osobe, posebno ako se radi o vršnjaku tipičnog razvoja, ocenjeno na isti način (Gligorović, 2015). Mnogi ljudi sa intelektualnom ometenošću su svesni da su izolovani i izloženi stigmatizaciji (Paterson, McKenzie & Lindsay, 2012), što negativno utiče na njihovo samopoštovanje, osiromašuje komunikaciju, snižava nivo aspiracija i, generalno, snižava kvalitet njihovog života (Abraham et al., 2002; Cooney et al., 2006; Jahoda et al., 2010).

ZAKLJUČAK

Većina dece sa LIO na uzrastu 10-14 godina uspešno sagledava odnos potencijalnog dobitka i gubitka na Kockarskom zadatku za decu, kojim se procenjuje sposobnost donošenja odluka. Ispitanici u proseku izvlače značajno više ($p \leq 0,000$) karata iz plavog (povoljnog) špila ($AS=28,57$) u odnosu na zeleni ($AS=17,43$). Nije utvrđen značajan odnos broja nepovoljnih karata u dijagnostičkom setu i izrasta, pola i intelektualnih sposobnosti ispitanika.

Većina (73,3%) ispitanika ispoljava preferenciju prema *povoljnom* špilu (plave karte), koji podrazumeva manji neposredni dobitak i manji konačni gubitak. Iako izbor špila i broja zelenih karata u dijagnostičkom setu generalno značajno

korespondiraju ($p=0,001$), više od trećine ispitanika (37%) koji su ispoljili pozitivnu preferenciju, tokom izvršenja zadatka je biralo više zelenih karata.

Nije utvrđena značajna korelacija preferencije prema jednom od špilova sa kategorijom IQ-a i polom ispitanika. Kod dece sa LIO se, kao i kod dece tipičnog razvoja, uspešnost procene situacije povećava sa uzrastom; stariji ispitanici značajno češće ispoljavaju povoljnu preferenciju ($p=0,013$).

Analizom odnosa rezultata Kockarskog zadatka za decu i postignuća na skali ABS-S:2 nije utvrđena značajna korelacija broja zelenih (nepovoljnih) karata u dijagnostičkom setu i procenjenih domena adaptivnog ponašanja, dok je preferencija prema *povoljnom* ili *nepovoljnom* špilu značajan činilac većine procenjenih oblasti adaptivnih veština ($p=0,032-0,001$). Ispitanici koji iskazuju preferenciju prema *povoljnom* špilu karata postižu bolje rezultate u područjima *Samostalno funkcionisanje*, *Ekonomska aktivnost*, *Govorno-jezički razvoj*, *Brojevi i vreme*, *Samousmeravanje* i *Odgovornost*.

Nije utvrđena značajna korelacija broja zelenih karata u dijagnostičkom setu i procenjenih faktora adaptivnog funkcionisanja (praktičnih, konceptualnih i socijalnih veština), dok je preferencija prema *povoljnom* ili *nepovoljnom* špilu značajan činilac adaptivnog funkcionisanja u celini ($p=0,011$) i sva tri procenjena faktora adaptivnog ponašanja pojedinačno ($p=0,004-0,000$). Ispitanici koji iskazuju preferenciju prema *povoljnom* (plavom) špilu karata postižu značajno bolje rezultate u oblastima praktičnih, socijalnih i konceptualnih veština.

Sumirajući rezultate, možemo da zaključimo da uspešnost uvida u odnos potencijalnog dobitka i gubitka, iskazana preferencijom prema *povoljnom* špilu, predstavlja značajan činilac adaptivnog ponašanja dece sa LIO. Međutim, odsustvo značajnog odnosa između broja nepovoljnih karata u dijagnostičkom špilu (koji ukazuje na mogućnost sticanja i primene uvida u prednosti i nedostatke određenog izbora) i adaptivnog ponašanja, kao i disperzija rezultata dijagnostičkog seta kod ispitanika koji ispoljavaju preferenciju prema *povoljnom* špilu, ukazuju na prisustvo disocijacije između znanja (iskazanog kroz odgovor da je plavi špil bolji) i ponašanja (izbora zelenih karata), čije uzroke bi trebalo podrobnije analizirati.

LITERATURA

Abraham, C., Gregory, N., Wolf, L., & Pemberton, R. (2002). Self-esteem, stigma and community participation amongst people with learning difficulties living in the community. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 12(6), 430-443. doi: 10.1002/casp.695

- Association on Intellectual and Developmental Disabilities – AIDD (2010). *Intellectual disability: Definition, classification, and systems of support*. Washington, DC: American Association on Intellectual and Developmental Disabilities.
- Balboni, G., Pedrabissi, L., Molteni, M., & Villa, S. (2001). Discriminant validity of the Vineland Scales: Score profiles of individuals with mental retardation and a specific disorder. *American Journal on Mental Retardation*, *106*(2), 162-172.
- Baker, B. L., Blacher, J., & Olsson, M. B. (2005). Preschool children with and without developmental delay: Behaviour problems, parents' optimism and well-being. *Journal of Intellectual Disability Research*, *49*(8), 575-590. doi: 10.1111/j.1365-2788.2005.00691.x
- Bechara, A., Damasio, A.R., Damasio, H., & Anderson, S. W. (1994). Insensitivity to future consequences following damage to human prefrontal cortex. *Cognition*, *50*(1), 7-15. doi: 10.1016/0010-0277(94)90018-3
- Borthwick-Duffy, S.A. (2007). Adaptive behavior. In Jacobson, J.W., Mulick, J.A., & Rojahn, J. (Eds.) *Handbook of Intellectual and Developmental Disabilities*. New York: Springer.
- Brooks-Gunn, J., & Markman, L.B. (2005). The contribution of parenting to ethnic and racial gaps in school readiness. *The Future of Children*, *15*(1), 139-168. doi: 10.1353/foc.2005.0001
- Buha, N. (2011). Donošenje odluka – analiza sposobnosti kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću primenom kockarskog zadatka. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, *10*(3), 367-387.
- Buha, N., Gligorović, M. (2012). Adaptivno ponašanje kod osoba sa intelektualnom ometenošću – osnovni pojmovi, karakteristike i procena. U M. Gligorović i S. Kaljača (Ur.), *Kognitivne i adaptivne sposobnosti dece sa intelektualnom ometenošću* (str. 28-48). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Cheong, L. S., & Yahya, S. Z. S. (2013). Effective Transitional Plan from Secondary Education to Employment for Individuals with Learning Disabilities: A Case Study. *Journal of Education and Learning*, *2*(1), 104-117. doi: 10.5539/jel.v2n1p104
- Clark, G. M. (2007). *Assessment for Transition Planning*, 2ed, Austin, TX: PRO-ED, Inc.
- Cooney, G., Jahoda, A., Gumley, A. & Knott, F. (2006). Young People with Intellectual Disabilities Attending Mainstream and Segregated Schooling: Perceived Stigma, Social Comparison and Future Aspirations. *Journal of Intellectual Disability Research*, *50*(6), 432-444. doi: 10.1111/j.1365-2788.2006.00789.x
- Corbiere, M., Mercier, C., & Lesage, A. D. (2004). Perceptions of Barriers to Employment, Coping Efficacy, and Career Search Efficacy in people with Mental Health Illness. *Journal of Career Assessment*, *12*(4), 460-478. doi: 10.1177/1069072704267738

- Crone E., & van der Molen, M. W. (2004). Developmental changes in real-life decision-making: performance on a gambling task previously shown to depend on the ventromedial prefrontal cortex. *Developmental Neuropsychology*, 25(3), 251-279. doi: 10.1207/s15326942dn2503_2
- Crone, E., Bunge, S. A., Latenstein, H., & van der Molen, M. W. (2005). Characterization of children's decision making: sensitivity to punishment frequency, not task complexity. *Child Neuropsychology*, 11(3), 245-263. doi: 10.1080/092970490911261
- Cuckle, P., & Wilson, J. (2002). Social relationships and friendships among young people with Down's syndrome in secondary schools. *British Journal of Special Education*, 29(2), 66-71. doi: 10.1111/1467-8527.00242
- Drysdale, J., Casey, J., & Porter-Armstrong, A. (2008). Effectiveness of training on the community skills of children with intellectual disabilities. *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, 15(4), 247-255. doi: 10.1080/11038120802456136
- Glaser, B., Hessel, D., Dyer-Friedman, J., Johnston, C., Wisbeck, J., Taylor, A., & Reiss, A. (2003). Biological and environmental contributions to adaptive behavior in Fragile X syndrome. *American Journal of Medical Genetics*, 117A, 21-29.
- Gligorović, M., Buha, N. (2011). Adaptivno ponašanje i uspeh u školi kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću. *Beogradska defektološka škola*, 3, 525-536.
- Gligorović, M., Buha, N. (2012). Kognitivne sposobnosti osoba sa intelektualnom ometenošću. U M. Gligorović i S. Kaljača (Ur.), *Kognitivne i adaptivne sposobnosti dece sa intelektualnom ometenošću* (str. 67-91). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Gligorović, M. (2013). *Klinička procena i tretman teškoća u mentalnom razvoju*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Gligorović, M., Buha, N. (2013). Kognitivne sposobnosti i adaptivne veštine kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću. U M. Gligorović (Ur.), *Novine u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji* (str. 99-138). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Gligorović, M., Buha Đurović, N. (2014). Inhibitory control and adaptive behaviour in children with mild intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 58(3), 233-242. doi:10.1111/jir.12000.
- Gligorović, M. (2015). *Procena radnih sposobnosti, sklonosti i veština osoba sa intelektualnom ometenošću*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Granlund, M., & Roll-Pettersson, L. (2001). The perceived needs of support of parents and classroom teachers-a comparison of needs in two microsystems. *European Journal of Special Needs in Education*, 16(3), 225-244. doi: 10.1080/08856250110074382

- Hart, T., Schwartz, M. F., & Mayer, N. (1999). Executive function: some current theories and their applications. In N. R. Varney, & R. J. Roberts (Eds.), *The Evaluation and Treatment of Mild Traumatic Brain Injury* (pp. 133-148). New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hauser-Cram, P., Warfield, M.E., Shonkoff, J.P., Krauss, M.W., Upshur, C.C., & Sayer, A. (1999). Family influences on adaptive development in young children with Down syndrome. *Child Development, 70*(4), 979-989.
- Hooper, C. J., Luciana, M., Conklin, H. M., & Yarger, R. S. (2004). Adolescent's performance on the Iowa gambling task: implications for the development of decision making and ventromedial prefrontal cortex. *Developmental Psychology, 40*(6), 1148-1158. doi:10.1037/0012-1649.40.6.1148
- Jahoda, A., Alastair, W., Stalker, K. & Cairney, A. (2010). Living with stigma and the self-perceptions of people with mild intellectual disabilities. *Journal of Social Issues, 66*(3), 521-534. doi:10.1111/j.1540-4560.2010.01660.x
- Jarus, T., Anaby, D., Bart, O., Engel-Yeger, B., Law, M. (2010). Childhood participation in after-school activities: what is to be expected? *British Journal of Occupational Therapy, 73*(8), 344-350. doi:10.4276/030802210X12813483277062
- Kaljača, S., Japundža-Milisavljević, M. (2013). *Život u zajednici osoba sa intelektualnom ometenošću*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Kemp, C. (2003). Investigating the transition of young children with intellectual disabilities to mainstream classes: An Australian perspective. *International Journal of Disability, Development and Education, 50*(4), 403-433. doi:10.1080/1034912032000155194
- Kerr, A., & Zelazo, P. D. (2004). Development of "hot" executive function: the children's gambling task. *Brain and Cognition, 55*(1), 148-157. doi:10.1016/S0278-2626(03)00275-6
- Lambert, N., Nihira, K., Leland, H. (1993). *Adaptive Behavior Scale-School: Examiner's Manual, second edition*. Austin, Texas: Pro-ed.
- Leffert, J. S., & Siperstein, G. N. (2002). Social cognition: A key to understanding adaptive behavior in individuals with mild mental retardation. In L. Glidden & L. Masters (Eds.), *International Review of Research in Mental Retardation* (Vol. 25, pp. 135-182). San Diego: Academic Press.
- Loprest, P., & Maag, E. (2001). *Barriers and supports for work among adults with disabilities: Results from the NHIS-D*. Washington, DC: The Urban Institute.
- Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development, 71*(3), 543-562. doi:10.1111/1467-8624.00164

- Maes, B., Broekman, T. G., Dosen, A., & Nauts, J. (2003). Caregiving burden of families looking after persons with intellectual disability and behavioural or psychiatric problems. *Journal of intellectual disability research*, 47(6), 447-55. doi: 10.1046/j.1365-2788.2003.00513.x
- Mancil, G. R., & Vinson, B. (2008) Communication skills. In Oakland T., Harrison P.L. (Eds.) *Adaptive Behavior Assessment System: II Clinical use and interpretation* (pp. 53-70). San Diego: Elsevier.
- Margalit, M. (2003). Resilience models among individuals with learning disabilities: Proximal and distal influences. *Learning Disabilities Research & Practice*, 18(2), 82-86. doi: 10.1111/1540-5826.00062
- Matson, J.L., & Laud, R.B. (2007). Assessment and treatment psychopathology among people with developmental delays. In J. W. Jacobson, J. A. Mulick, & J. Rojahn (Eds.) *Handbook of Intellectual and Developmental Disabilities*. New York: Springer Science.
- Michel, W., Ayduk, O. (2004). Willpower in A Cognitive-affective Processing System: The Dynamics of Delay of Gratification. In R. F. Baumeister (Ed.) *Handbook of Self-regulation* (pp. 99-129). New York: The Guilford Press.
- Miller, S. M., & Chan, F. (2008). Predictors of life satisfaction in individuals with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 52(12), 1039-1047. doi: 10.1111/j.1365-2788.2008.01106.x
- Miller, M. A., & Fenty, N. (2008). Functional academic adaptive skills. In T. Oakland, P. L. Harrison (Eds.), *Adaptive Behavior Assessment System-II: Clinical use and interpretation* (pp. 93-114). San Diego, CA: Elsevier.
- Obradović, J. (2010). Effortful control and adaptive functioning of homeless children: Variable-focused and person-focused analyses. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 31(2), 109-117. doi: 10.1016/j.appdev.2009.09.004
- Ochs, L. A. & Roessler, R. T. (2004). Predictors of career exploration intentions: A social cognitive theory perspective. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 47(4), 224-233. doi: 10.1177/00343552040470040401
- Očić, G. (1998). *Klinička neuropsihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Paterson, L., McKenzie, K., & Lindsay, B. (2012). Stigma, social comparison and self-esteem in adults with an intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 25(2), 166-176. doi: 10.1111/j.1468-3148.2011.00651.x
- Pierangelo, R., & Giuliani, G. A. (2002). *Assessment in Special Education: A Practical Approach*. Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Ramey, C. T. & Ramey, S. L. (2004). Early learning and school readiness: Can early intervention make a difference? *Merrill-Palmer Quarterly*, 50(4), 471-491. doi: 10.1353/mpq.2004.0034

- Sameroff, A. J., Seifer, R., Barocas, R. Zax, M., & Greenspan, S. (1987). Intelligence quotient scores of four-year-old children: Social-environmental risk factors. *Pediatrics*, 79(3), 343-351.
- Schalock, K. L., Brown, R. C., Cummins, R. A., Felce, D., Mattika, L., Keith, K. D., & Parmenter, T. (2001). Conceptualisation, measurement, and application of quality of life for persons with intellectual disabilities: Report of an international panel of experts. *Mental Retardation*, 40(6), 457-470.
- Schalock, R. L. (2004). The concept of quality of life: what we know and do not know. *Journal of Intellectual Disability Research*, 48(3), 203-216.
doi: 10.1111/j.1365-2788.2003.00558.x
- Su, C. Y., Chen, C. C., Wuang, Y. P., Lin, Y. H., & Wu, Y. Y. (2008). Neuropsychological predictors of everyday functioning in adults with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 52(1), 18-28.
doi: 10.1111/j.1365-2788.2007.00969.x
- Vig, S., Sanders, M. (2007): Assessment of mental retardation. In M. R. Brassard, & A. E. Boehm (Eds.) *Preschool Assessment: Principles and Practices*. The Guilford Press.
- Zelazo, P. D., Müller, U. (2002). Executive Function in Typical and Atypical Development. In U. Goswami (Ed.) *Blackwell Handbook of Childhood Cognitive Development* (pp. 445-469). Oxford: Blackwell.
- Zhang, D. (2005). Parent practices in facilitating self-determination skills: The influences of culture, socioeconomic status, and children's special education status. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 30(3), 154-162.

**DECISION MAKING ABILITY AND ADAPTIVE BEHAVIOUR
IN CHILDREN WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITY**

Milica Gligorović, Nataša Buha

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation,
Belgrade

Individuals with intellectual disability usually do not have enough possibilities to explore different opportunities and to make decisions independently regarding important life issues. Also, they usually lack potential for realistic insight into possible barriers which makes reaching the goal difficult or impossible.

The aim of this research is to determine the relation between decision making ability and adaptive behaviour in children with mild intellectual disability.

Sample consisted of 60 children with mild intellectual disability (MID), of both gender, aged between 10 and 14 ($M=11.73$; $SD=1.28$). Intellectual ability of the participants ranges between 50-70 ($M=60.38$; $SD=7.205$). Ability to make decision was assessed by Children's Gambling Task, while adaptive behaviour was assessed by applying the first part of the Adaptive Behaviour Scale (ABS-S:2). Parametric and nonparametric correlation coefficients, χ^2 test and analysis of variance were used in statistical data analysis.

Most of the children with MID in the age between 10 and 14, successfully evaluate the ratio of potential gain and loss on the Children's Gambling Task. By analyzing the relation between results on the Children's Gambling Task and achievement on the ABS-S:2 scale, it was determined that preference toward favourable or unfavourable deck of cards in children with MID presents a significant factor of most assessed domains of adaptive skills (Independent functioning, Economic activity, Language development, Numbers and time, Self-direction, and Responsibility), adaptive functioning in general ($p=0.011$), and all three adaptive behaviour factors (practical, conceptual and social skills) individually ($p=0.004-0.000$).

Key words: mild intellectual disability, decision making, adaptive behaviour